

Śladami grudziądzkich ewangelików

Od niemal pięciuset lat luteranie obecni są w Grudziądzu. Dziś nieliczni, ale przez wiele lat przeważali. W 1563 r. powstała parafia, w 1569 r. miasto otrzymało królewski przywilej wolności wyznania augsburskiego. Większość wiernych używała języka niemieckiego, ale zarówno w czasach przedrozbiorowych, jak i po odzyskaniu niepodległości w 1920 r. nie brakowało Polaków wyznania ewangelickiego. W folderze przedstawiamy trasę obejmującą najważniejsze miejsca historyczne w przestrzeni Grudziądza związane z luteranami, którą można podzielić na trzy lub cztery krótsze przechadzki.

01

Kościół farny św. Mikołaja (01) (obecnie bazylika kolegiacka). Gotycka ceglana pseudobazylika z XIV-XV w. Tu w 1524 r. pierwsze w mieście kazanie w duchu luteranickim wygłosił będący przejazdem biskup pomezanski Erhard von Queis. Od 1563 r. kościół współużytkowali katolicy i luteranie, w latach 1572-1598 i podczas szwedzkiego potopu (1656-1659) był świątynią ewangelicką. Z czasów tych jednak nic się nie zachowało poza średniowieczną chrzcielnicą z wapienia gotlandzkiego.

02

Góra Zamkowa (02). Resztki zamku krzyżackiego z XIII-XIV w. ze zrekonstruowaną wieżą zwaną Klimek z pięknym widokiem na miasto i okolice. W czasach polskich siedziba starostów królewskich. W kaplicy zamkowej w latach 1598-1603 odbywały się nabożeństwa ewangelickie po oddaniu katolikom kościołów. Gotycki ołtarz z kaplicy można podziwiać w Muzeum Narodowym w Warszawie.

03

Spichrze nadwiślańskie (03), pochodzące głównie z XVI-XVIII w., dawniej pełniące funkcje magazynowe i obronne. W spichrzu Pod Lwem należącym do rodziny Glade (dziś niezidentyfikowany) odbywały się nabożeństwa luteranickie po 1603 r.

Rynek (04). Centrum miasta lokacyjnego od 1291 r., tu stały kamienice najbogatszych rodzin mieszczańskich.

Pośrodku znajdował się nieduży ratusz z kramami handlowymi. W 1619 r. dobudowano szkołę ewangelicką. Około 1624 r. w sali pod siedzibą władz miejskich urządzono kościół luteranicki, służyący niemieckim i polskim parafianom. Podczas odbijania miasta z rąk szwedzkich w 1659 r. ratusz spłonął, wkrótce jednak został odbudowany i przetrwał do połowy XIX w. Po zajęciu Grudziądza przez Prusy w 1772 r. obok, w części wschodniej placu zbudowano późnobarokowy kościół, w większości z funduszy królewskich, zwany Fryderykowskim. W XIX w. stał się zbyt ciasny i po zbudowaniu nowego został rozebrany w 1900 r.

04

Kościół Świętego Ducha (05), w średniowieczu szpitalny, służył ewangelikom w latach 1552-1553, 1563-1598 i 1618-1624. Później w posiadaniu klasztoru benedyktynek i rozbudowany. Po kasacie klasztoru przez władze pruskie w 1823 r. został przekazany ewangelickiej parafii wojskowej – wówczas rozebrano wieżę. Po zbudowaniu nowego kościoła garnizonowego na Górze Fortecznej zwrócony katolikom.. Zniszczony w 1945 r., wyposażenie jest nowe.

05

Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi (06) zajmujące budynki Pałacu Opatów, Klasztoru Benedyktynek, 7 spichlerzy i Bramy Wodnej. Z kościoła na Rynek pochodzi obraz Sąd Ostateczny w zbiorach Muzeum oraz pozostałości płyt nagrobnych z XVII-XVIII w. umieszczone na dziedzińcu. Na rok 2024 zaplanowano jubileuszową wystawę z okazji 500-lecia Reformacji w Grudziądzu.

06

Kościół ewangelicko-augsburski św. Jana (07), ul. Szkolna 10. Neogotycki, zbudowany w 1916 r. jako katolicko-apostolski. Od 1946 r. luteranicki. Skromne wyposażenie skompletowane po drugiej wojnie światowej z innych miejscowości. Przylega do średniowiecznych murów obronnych z basztą. Nabożeństwa w niedziele i święta o godzinie 10.00. >>

07

Od niemal pięciuset lat luteranie obecni są w Grudziądzu. Dziś nieliczni, ale przez wiele lat przeważali. W 1563 r. powstała parafia, w 1569 r. miasto otrzymało królewski przywilej wolności wyznania augsburskiego. Większość wiernych używała języka niemieckiego, ale zarówno w czasach przedrozbiorowych, jak i po odzyskaniu niepodległości w 1920 r. nie brakowało Polaków wyznania ewangelickiego. W folderze przedstawiamy trasę obejmującą najważniejsze miejsca historyczne w przestrzeni Grudziądza związane z luteranami, którą można podzielić na trzy lub cztery krótsze przechadzki.

Jerzy
Domastowski

Fot.: M. Brudniewicz (15)
M. Nasieniewski

Wydawca:
© Miejski
Ośrodek Rekreacji
i Wypoczynku
ul. Za Basenem 2
86-300 Grudziądz
www.moriw.pl

Informacja Turystyczna
Rynek 3-5, 86-300 Grudziądz
tel. 56 46 123 18, e-mail: it@itgrudziadz.pl

www.itgrudziadz.pl

#13

GRUDZIĄDZ

ŚLADAMI GRUDZIĄDZKICH EWANGELIKÓW

>> Ulica Rybacka przy ul. Marcinkowskiego. W tej okolicy znajdowała się średniowieczna **kaplica szpitalna św. Jerzego (08)**, służąca ewangelikom od 1563 do 1618 r., gdy została zniszczona przez powódź. Cmentarz św. Jerzego (obecnie teren II LO) powrócił do katolików, zniesiony przed 1900 r.

08

Dom Bractwa Ubogich (09), przy ulicy Marcinkowskiego 6/8. Neogotycki z 1895 r. zapewniał mieszkania sędziwym członkom bractwa, które od XVII w. zarządzało cmentarzem ewangelickim. Obecnie siedziba „Caritas”.

09

Stary cmentarz ewangelicki (10) – wejścia al. 23 Stycznia 28 i ul. Toruńska 18. Założony w 1661 r. W okresie międzywojennym przekształcono cmentarz w park. Dawna neogotycka kaplica ufundowana w 1840 r. przez Jakoba Martina von Schönborna, kupca i finansistę, właściciela majątku Ostromecko. Nagrobki, w tym zespół krypt grobowych, niezachowane, ustąpiły miejsca budynkowi Szkoły Podstawowej nr 17.

10

Dawny ewangelicko-unijny kościół parafialny (11) (obecnie rzymskokatolicki Niepokalanego Serca NMP), ul. Mickiewicza 43. Zbudowany w latach 1896-1898 wg projektu Augusta Menkena z Berlina. Posiadał 1400 miejsc siedzących i kosztowne wyposażenie. Parafia obejmowała miasto i okolice po obu stronach Wisły. Tu w okresie międzywojennym odbywały się również nabożeństwa polskiej parafii ewangelicko-augsburskiej założonej w 1931 r. Uszkodzony podczas walk w 1945 r., przejściowo polskokatolicki, od 1958 r. rzymskokatolicki Księża Marianów, odbudowany z wyjątkiem strzelistego hełmu wieży, wewnątrz przekształcone. Z oryginalnego wyposażenia przetrwał odnowiony ołtarz, rzeźbiony przez Wilhelma Sagebiela (obecnie w transepcie). Obok zachowały się dwa budynki plebanii. Po drugiej stronie Trynki nieco dalej wznosił się służący celom kulturalnym Dom Parafialny z wielką salą, w okresie międzywojennym Dom Niemiecki. Nie zachowała się też siedziba Fundacji Borrmanna dla osieroconych dziewcząt przy dawnej ul. Młyńskiej.

11

I Liceum Ogólnokształcące im. Bolesława Chrobrego (12), ul. Sienkiewicza 27. W czasach pruskich Gimnazjum Królewskie, gmach z 1881 roku. Wśród absolwentów z tamtej epoki był Walther Nernst z Wąbrzeźna, niemiecki laureat Nagrody Nobla w dziedzinie chemii w 1920 r.

12

Ulica Kosynierów Gdyńskich 9/11. W podwórzu ceglany **budynek ewangelickiej Misji Miejskiej (13)** założonej w 1895 roku w celu pogłębienia życia religijnego. W 1945 r. przejęty przez Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, działający w Grudziądzu od 1896 r. (parafia św. Pawła).

13

Ulica Wybickiego. **Zakład Karny (14)** w dawnym barokowym klasztorze franciszkanów-reformatów fundowanym w 1749 r. W XIX w. kościół więzienny był użytkowany jednocześnie przez katolików i ewangelików.

14

Ulica Solna 12 / Kościuszki 1 – **Szpital Ewangelicki (15)** (przytułek). Instytucja opiekuńcza przekazana miastu w 1382 r. przez Bartłomieja Herwesta. Obecny neogotycki budynek z 1911 r. zapewniał mieszkanie dla kilkunastu starszych samotnych kobiet.

15

Koszary im. Tadeusza Kościuszki (16) 64 Pułku Piechoty (ulica Legionów / Kruszelnickiego) z końca XIX w. W czasach II RP od 1923 r. w sali kasyna oficerskiego odprawiano nabożeństwa ewangelickie dla żołnierzy Wojska Polskiego.

16

Cmentarz Kolonii Fijewo (17), ul. Grunwaldzka 23. Powstał w XIX w., służył ewangelikom z północnej części śródmieścia. W 2004 r. teren został ponownie uporządkowany. Zachowana część nagrobków i ich ogrodzeń z XIX/XX w. oraz dom grabarza z dawną kaplicą pogrzebową.

17

Góra Forteczna (18). Twierdza założona w 1776 r. decyzją króla Fryderyka Wielkiego. W 1807 r. wstąpiła się obroną pruskiej załogi przed armią cesarza Napoleona. Obroną dowodził gen. Wilhelm de Courbière z rodziny francuskich uchodźców hugonockich, potem marszałek i gubernator Prus Zachodnich. Jego grób pozostał na terenie twierdzy. Obok cytadeli (ul. 18 Pułku Ułanów Pomorskich) założono w 1807 r. cmentarz garnizonowy, a drugi (niezachowany) poniżej. Służyły żołnierzom, a także jeńcom wojennym, bez różnicy wyznania i narodowości. W latach 1897-1900 przy ul. Władysława Jagiełły / Księcia Witolda wzniesiono duży neogotycki ewangelicki kościół garnizonowy projektu Ferdinanda Schönhalsa z Berlina. W 1920 r. przejęty przez katolickie duszpasterstwo wojskowe, uległ zniszczeniu podczas II wojny światowej. Obecnie teren zajęty przez budownictwo jednorodzinne.

18

Ulica Hallera 1. Dawna **Gospoda Ojczysta (19)** z 1896 r., służąca celom kulturalnym i jako dom noclegowy dla mężczyzn. Tu odbywały się zebrania różnych organizacji i nabożeństwa małych wyznań protestanckich. Przy ulicy Staszica 7 neogotycki **Dom Marii** z 1900 r. służył organizacjom kobiecym, kursom gospodarstwa domowego i jako schronisko dla samotnych kobiet przybywających do miasta w poszukiwaniu pracy.

19

Ul. Włódka 16. Kamienica i secesyjna **willa Augusta Ventzkiego (20)** oraz pozostałości zabudowań jego fabryki maszyn rolniczych (późniejsza „Unia”) założonej w 1882 r. Inżynier Ventzki był człon-

20

kiem rady parafialnej i jednym z fundatorów wyposażenia kościoła przy ul. Mickiewicza. Ewangelikami byli również Richard Schulz, właściciel portu rzeczno-założonego w 1867 r. (obecnie Marina Grudziądz), propagator sportu wioślarskiego, czy botanik i miłośnik starożytności Julius Scharlok, w latach 1837-1865 właściciel Apteki pod Lwem przy ul. Pańskiej 19. Protestanci znajdowali się wśród fundatorów i budowniczych Biblioteki Miejskiej (dawniej też muzeum i archiwum) przy ul. Legionów 28 ukończonej w 1912 r. Ulica Parkowa 12. Dawny **dom Fundacji Petersona (21)** dla chłopców. Założony w 1851 r. z inicjatywy proboszcza i superintendenta diecezji chełmińskiej Franza Petersona przy ul. Chełmińskiej / Piaskowej. W 1871 r. osiadły tam również siostry diakonisy przybyłe z Gdańska. Nowa siedziba fundacji powstała w 1910 r. Obecnie rozbudowany jako Dom Pomocy Społecznej nr 2. W przebudowanym budynku pod nr 14 mieścił się miejski dom starców, za czasów pruskich również prowadzony przez diakonisy. Przy ul. Cegielnianej 7 znajdował się miejski przytułek dla kobiet Fundacji Friedricha Wollerta z 1891 r. Siedzibę diakonatu przeniesiono na ul. Nadgórna (siedziba Niemieckiego Związku Kobiet, na terenie obecnego DPS), gdzie mieściła się parafialna stacja diakonijna, ochronka dla dzieci, a od 1908 r. także klinika chorób skórnych dr. Hermanna Lautscha, pierwsza tego rodzaju na terenie ówczesnych Niemiec. Mniejsza stacja diakonijna i ochronka znajdowała się poza miastem, w Małym Tarpnie (obecnie ul. Paderewskiego).

21

Cmentarz ewangelicki i siedziba parafii ewangelicko-augsburskiej (22) przy ul. Cmentarnej 3a. Założony w 1894 r., zachowało się kilka nagrobków z 1 poł. XX w. oraz powojenne groby polskich protestantów. Obecnie przeważają pochówki katolickie. Neorenesansowa brama oraz budynek administracyjny, dziś plebania parafii ewangelicko-augsburskiej św. Jana. Obok kaplica cmentarna i dawna kostnica udestępniona na nabożeństwa prawosławne.

22

Dawne cmentarze ewangelickie (23) znajdowały się ponadto m.in. przy ul. Kalinkowej (niezachowany), szczytkowo zachowane w Małym Tarpnie (ulica Sowińskiego), Franciszkowie (ul. Liliowa), Małym Kuntersztynie (ul. Za Basenem), Rudniku (ul. Kossaka), przy ul. Warszawskiej (wieś Gać). W okolicy przetrwały poewangelickie kościoły z przełomu XIX/XX w.: Mokre, Piaski, Pieńki Królewskie i liczne nieużytkowane cmentarze wiejskie.

23